

Веселова О.М. (Київ)

ДО ТЕМИ ГОЛОДУ 1946–1947 рр. В ІСТОРИОГРАФІЇ 80-х років ХХ – початку ХХІ ст.

Владне більш ніж 40-річне утаємничування народної трагедії в Україні – голоду 1946–1947 рр. – призвело до недосліджування надактуальної теми в науковому плані. Замість слова «голод» в науковій літературі тоталітарного СРСР мовилося лише про «недорід», «неврожай», «продовольчі утруднення», хлібозаготівлі, «натхненню під керівництвом ВКП(б) та КП(б)У працю колгоспників заради “світлого майбутнього”». Відкрито говорилося й писалося про безкорисливу допомогу радянського народу братнім народам країн новостворюваного «соціалістичного табору» та навіть деяким капіталістичним. У збірниках документів 1952, 1967 рр. видання, деяких монографіях та статтях, опублікованих у 1969–1988 рр., з метою підкреслення турботи вищої компартійної влади про дружбу народів наводилися дані про кількість експортованого з Радянського Союзу хліба у неврожайні голодні післявоєнні роки – дарунок в 1946–1947 рр. народам Європи, де теж того часу була посуха.

Перша згадка про повоєнний голод в Україні з’явилася лише у 1988 р.¹. Того ж року про голоднечу в Україні 1946–1947 рр. розповіли публіцисти А.Аджубей у спогадах про М. Хрущова «Те десять лет»² та А. Стреляний в публікації «Последний романтик»³. 1989 р. зі статтею «Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки» виступив І. Кожукало⁴. А 1990 р. з’явилася вже ціла низка публікацій: А. Перковського і С. Пирожкова «Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр.»⁵, І. Кожукала «1946–1947 роки: невідомий голод»⁶, ін. Українські історики І. Маковічук і Ю. Пилявець того ж року у ґрунтовній науковій статті «Голод на Україні у 1946–1947 роках», охопивши комплекс основних питань проблеми, цілком слушно багато уваги приділили висвітленню однієї з найдраматичніших подій 1946 р. – хлібозаготівельної кампанії. Автори підкреслили, що у вкрай несприятливій ситуації, що вимагала серйозного перегляду аграрної політики, насамперед зменшення обов’язкових поставок колгоспами та одноосібниками сільгосппродукції державі, московський центр, вище партійно-державне керівництво УРСР оголосили безумовне виконання планів хлібозаготівель найважливішим завданням під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Головною причиною голоду автори статті вважали репресивну хлібозаготівельну й податкову політику державної партії. Якщо раніше післявоєнна відбудова зображалася як суцільний ентузіазм колгоспного

селянства, а голод щільно замовчувався, то у статті показано бідування та страждання хліборобів, наслідки голодоморного лихоліття⁷.

1991 р. у статті «Засуха, голод 1946–1947 гг.» російський історик І. Волков намагався довести, що головними причинами голоду були наслідки війни й посуха першого повоєнного року⁸, натомість С. Кульчицький в публікації «Новітня історія України», зробивши акценти на причинах і наслідках післявоєнного голоду, підкреслив: «Держава відібрала у селян продовольче зерно, залишивши їх напризволяще»⁹. Як про найголовнішу причину голоду, а саме – тотальну викачку хліба з голодуючого українського села неврожайного 1946-го р., йшлося у спогадах М. Хрущова, що вийшли друком теж 1991-го¹⁰. Правдивих сторінок до літопису українського народу додала написана Ю.Пилявцем брошура «Голод 1946–1947»¹¹. З широкого кола питань стосовно причин третього радянського голоду основною в брошурі цілком переконливо названо понаднадмірні хлібозаготівлі. В публікації показано наростання спротиву населення хлібозаготівельній політиці держави, що вело, в свою чергу, до посилення владою репресій, передусім проти голів колгоспів і колгоспників.

Закидати авторам названих вище перших, досить солідних наукових розвідок, про невисвітлення тих чи інших питань комплексної теми недоцільно, бо в окремій статті й навіть брошурі усі складові багатоаспектної проблеми про післявоєнне лихо в Україні охопити неможливо. Завершуючи текст брошури, автори відзначили: «Історія післявоєнних літ, зокрема, голодомору 1946–1947 рр. на Україні, не писана ще в такому обсязі, як історія страшних 1932–1933 рр. Вона стривожено промовляє устами очевидців і потерпілих тієї трагедії та несміливо мовить скупими публікаціями письменників, публіцистів»¹².

Кількість публікацій з року у рік наростала. І. Маковійчук та Ю. Пилявець 1992 р. виступили з розділом «Голод 1946–1947 рр. в Україні» у книзі «Сторінки історії України ХХ століття»¹³. Заслуговує на увагу наукового загалу опублікована того ж року ґрунтовна стаття І. Біласа «Голокост на Україні в 1946–1947 рр.»¹⁴. Про голод 1946–1947 рр. в Україні зазначали А. Жуковський і О. Субтельний у видрукуваних 1992 р. книгах «Нарис історії України»¹⁵ та О.Субтельний «Україна: історія»¹⁶. Кожен наступний рік ставав врожайнішим на дослідження цієї білої, а насправді чорної, болючої сторінки історії України. Робота активізувалася у зв'язку з підготовкою до відзначення 60-х роковин голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні. Ряд доповідей з проблеми післявоєнного голоду було заслухано на міжнародних та регіональних конференціях. З ними виступили Й. Антохій¹⁷, О. Веселова¹⁸, М. Загайний, В.Косташ, П. Панченко, В. Холодницький та ін. Отримавши доступ до основних фондів центральних й обласних партійних і державних архівів України, вітчизняні історики на основі виявлення й вивчення документів та збору й записів спогадів-свідчень людей, які пережили повоєнне лихо й вижили, намагалися оприлюднювати джерела для дослідження актуальної теми. Так, 1994 р. журнал

«З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» в рубриці «З архівів народної пам'яті» подав публікацію «Голод 1946–1947 рр.: свідчення очевидців», підготовлену О. Веселовою і П. Панченком¹⁹. Науковцям прислужилися стаття О. Веселової і П. Панченка «Ще одна трагічна сторінка історії України» та обширна публікація документів «Голод 1946–1947 років», що з'явилися наприкінці 1995 – на початку 1996 рр. в «Українському історичному журналі»²⁰. Завдяки цій публікації, науковцям-дослідникам проблеми, викладачам вузів, вчителям стали доступними унікальні документи з таємних, закритих раніше фондів колишнього Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – ЦДАГО України), Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР (нині – ЦДАВО України), архівів КДБ, МДБ і МВС УРСР (нині – Галузевий державний архів Служби безпеки України та Архів МВС України).

Більше можливостей для дослідження даної проблеми науковці отримали останніми часами з вільнішим доступом до засекречених раніше архівних фондів. Дослідникам у розробці теми, більш глибокому її вивченню допомагає збірник «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали», що вийшов друком наприкінці 1996 р.²¹. Книга створена на базі документів раніше зовсім недоступних фахівцям спецфондів ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДА СБУ, Архіву МВС України, ряду обласних держархівів. У збірнику вміщено також свідчення людей, які пережили голод. Дана праця являє собою перше в українській та світовій історіографії документальне видання про післявоєнне лихоліття в Україні. Документи і матеріали збірника висвітлюють причини, перебіг та наслідки скоєного через репресивну хлібозаготівельну й податкову політику й утаємничуваного тоталітарною державою голоду. Документи показують механізм голодотворення і тотальну хлібовикачку, вивіз зерна з України, неоплату праці колгоспників, стягнення непосильних з них податків, примусових позик (як великого грошового податку), репресії щодо населення тощо. Розповідають про страждання від голоду сімей загиблих фронтників, інвалідів війни, свідчать про цинізм влади, з яким знищувалося населення під час голодомору-47, подають печальну картину післявоєнної народної трагедії.

В масштабах колишнього Радянського Союзу проблему голоду 1946–1947 рр. досліджував російський історик В.Ф. Зима. Його монографія, опублікована 1996 р., написана на базі документів і матеріалів центральних російських архівів, преси та наукової літератури, в т.ч. українських дослідників. Стверджуючи рукотворність, штучність й утаємничуваність післявоєнного голоду, дослідник наголошує на тому, що в кризовій повоєнній ситуації уряд СРСР єдиний вихід з неї вбачав у адміністративно-законодавчому посиленні примусових заходів, податковому удушенні села. У книзі показано загальні закономірності й характерні особливості голоду, його руйнівний вплив на подальшу соціально-демографічну ситуацію. В. Зима доходить висновку, що голод був наслідком трьох

найголовніших причин: післявоєнних труднощів, засухи 1946 р., політики продрозкладки й запізненої неефективної допомоги голодуючим з боку держави. Голод відбувався, стверджує автор, з вини правлячих структур усіх рівнів²². З цим не можна погодитись. Але при цьому потрібно підкреслити, що владна вертикаль діяла за наказом Москви.

Важливою подією стала перша в Україні й світі міжнародна наукова конференція на відзначення 50-х роковин голодомору 1946–1947 рр., проведена 27 травня 1997 р. у м. Києві Асоціацією дослідників голодоморів в Україні та Інститутом історії України НАН України. Конференцію вступним словом відкрив директор Інституту історії України академік НАН України В.А. Смолій. Відзначивши набутки та поступальність досліджень з голодознавчої тематики, він наголосив на необхідності подальшого дослідження третього, «невідомого» радянського голоду. На конференції науковцями України, Росії, США були порушені питання щодо причин та наслідків повоєнного радянського голоду, документальних джерел його дослідження, особливостей у різних регіонах України, ін. Обговорення теми голоду 1946–1947 рр. в Україні сприяло значним зрушенням у подальшому розгортанні досліджень. Збірник матеріалів конференції, опублікований 1998 р.²³, містить 31 статтю-доповідь, зокрема О. Веселової, Дж. Мейса, В. Марочка, В. Зими, Р. Пирога, С. Пирожкова, В. Сергійчука, Ю. Шаповала²⁴, ін. Вони висвітлюють питання схожості та відмінності голодоморів в історії підрадянської України, архівних джерел про післявоєнний голод, стану дослідження проблеми тощо. У статтях-доповідях О. Єрмака, М. Шитюка, О. Нікілева, О. Гаврилюка, В. Холодницького та інших розкриваються питання регіональної історії голодомору, допомоги селян Західної України голодуючим²⁵, ін. Внаслідок наукової дискусії повоєнний голодомор визнано штучним. В рекомендаціях наукового зібрання записана необхідність системного вивчення документів, розширення зв'язків з науковцями регіонів України та зарубіжних країн, поповнення джерельної бази досліджень шляхом виявлення документальних даних і збору спогадів-свідчень очевидців голоду. Учасники конференції прийняли рішення просити уряд України дати правову оцінку подіям 1946–1947 років²⁶.

З активізацією досліджень підготовлено й опубліковано ряд розділів документів, матеріалів та свідчень населення у колективних працях. Одним з них є «Війна після війни (Геноцид проти власного народу сорокових – п'ятидесятих років)» в «Чорній книзі України»²⁷, що містить матеріал про насильницьку колективізацію в Західній Україні, масові депортації західноукраїнських хліборобів до Сибіру, репресії, голод. «В 1946–1947 рр. в Галичині більшовики створювали колгоспи. Людей силою заганяли до колективних господарств, забирали все їхнє майно, реманент, пшеницю, жито, овес, худобу, залишаючи порожні хати. Люди плакали, кричали, але на них ніхто не зважав... 1947 року в нас був великий голод. Ми, дітлахи, збирали кропиву, лободу, і мама з того варила юшку», – свідчив В. Завадський з м. Івано-Франківська²⁸.

У розділі «Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.)», науково-популярного видання «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу» констатується, що в часи реставрації системи конфіскаційних хлібозаготівель верхівка тоталітарної держави повернула селян до порядку, створеного в 30-х роках. Підкреслюється: післявоєнний голод, як і голодомор 1932–1933 рр. в Україні, через позбавлення населення продуктів харчування, був свідомим геноцидом проти українського народу. Розкривається комплекс причин голодного мору, серед яких репресивна політика хлібозаготівель з метою поповнення продовольчих мобілізаційних резервів на час нової світової війни, розширення військово-промислового комплексу за рахунок насильницької експропріації зерна, наслідком чого стала загибель понад 1 млн. українців. Масштаби повоєнного лихоліття були меншими, ніж могло б бути, завдяки допомозі голодуючим населення західних областей України, яке в умовах громадянської війни та насильницької колективізації в лавах УПА перешкоджало вивезенню зерна, надавало спомогу не тільки своїм землякам, а й прибулим з областей Росії та Молдавії²⁹. У книзі висловлена необхідність міжнародного суду над злочинцями-організаторами голодоморів в Україні³⁰.

Дослідження про голод 1946–1947 рр. займають значне місце у виданні «Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)»³¹. В розділі «Повоєнний голодомор» автор П. Наніїв зазначає: «Ще не загоїлися рани після тої війни, ще не вляглася земля на могилах її жертв, а комуністи почали готуватися до нової глобальної війни, що забезпечила б їм світове панування. І хоч не такі вже розумні вони, а втямили, що хліб – це найголовніша зброя, тому й взялися накопичувати його запаси. Сталін знову звернув увагу на Україну...: “Нехай ті хлібороби поздыхають, але таємні запаси хліба в державних зерносховищах повинні рости!”»³². Звертає пильну увагу на повоєнне лихоліття й М. Іванченко – автор дослідження «Голодомором закатовані»: «Відразу по війні кат влаштував для України другий (після голоду-геноциду 1932–1933 рр. – *О.В.*) голодомор. ...Ще не висохли сльози вдів і сиріт. А від Кремля знову наступала примара голоду. Після салюту перемоги українське зерно та продукти повезли до Румунії, Польщі, Чехословаччини, Болгарії. Навіть до Німеччини та Франції. Задля прививки сталінського соціалізму. Для майбутньої “мірової революції”. Цебто нової війни...»; «Голодомор 1946–1947 рр. викосив більше двох мільйонів осіб. Особливо з родин загиблих фронтовиків». Автор стверджує, що голодомором Кремль не допустив в Наддніпрянщині виникнення УПА: «І голод списав на війну». «Партії Леніна–Сталіна прощення не буде», – переконує М. Іванченко й застерігає: «Не можна допустити злочинців до організації нових голодоморів»³³.

Тема голодомору-47 знайшла місце в цілому ряді праць з історії України, опублікованих в 2-й половині 1990-х – на початку 2000-х років³⁴, статтях³⁵.

2003 р. побачив світ збірник матеріалів Міжнародної науково-теоретичної конференції «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка», що відбулася 25 листопада 2000 р.³⁶, де представлена тема повоєнного голодомору як геноциду українського народу, адже відомо, що за статтею II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне, або часткове знищення її, визначаються як геноцид³⁷. Саме таким чином діяв московський центр радянської імперії, здійснюючи злочин геноциду українського народу у повоєнний час, переконує автор статті «Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні» О.М. Веселова. Організатором-творцем спланованого винищення населення за наявності величезного резерву хліба була авторитарна держава СРСР, керована комуністичною партією Радянського Союзу й урядом на чолі з Й. Сталіним і його найближчим оточенням – В. Молотовим, Л. Кагановичем та ін.³⁸.

Важливим виданням стала книга автора-упорядника Володимира Сергійчука «Як нас морили голодом», в якій проблема післявоєнного голодомору викладена коротким вступом й 12 документами. Автор підкреслює, що під тиском Москви з України вилучали все. Це – всеукраїнська трагедія, і лише «...саме “бандерівці”, як у нас дехто зневажливо називає українців із західного регіону, надали допомогу східнякам», – утверджує автор. В доповідній про антирадянські прояви в Сталінській області наведено висловлювання одного з її жителів щодо голодомору: «Погіршення матеріального становища у цьому році (1947-му. – *О.В.*) пояснюється не засухою, а причину треба шукати в існуючому в нас ладі...». «До яких пір будемо терпіти, нас хочуть виморити голодом й уярмити. Піднімайтесь всі, збирайте зброю»³⁹.

Заслуговує на увагу збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Три голодомори в Україні ХХ ст.: погляд із сьогодення», проведеної 7 листопада 2002 р. у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. Василь Даниленко у статті-довіді «Документи радянських спецслужб про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в Україні» відзначив, що зі значної кількості документів МДБ УРСР 1946–1947 рр. найбільш репрезентативні опубліковано спільними зусиллями працівників архівних та наукових установ України⁴⁰. Учасники конференції звернулися до вищих органів державної влади України стосовно визнання радянських голодоморів геноцидами українського народу та порушення в Міжнародному кримінальному суді позову на притягнення винних у скоєнні геноцидів до відповідальності⁴¹.

З'являються параграфи й документи з даної теми у підручниках та навчальних посібниках⁴².

Змістовним є розділ «Третій людомор» науково-публіцистичного видання «Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ

століття» В. Пахаренка⁴³. Разом з аналізом післявоєнної ситуації в Україні велику увагу цілком справедливо автор приділяє темі братерства, допомоги населення Західної України голодуючим з України Наддніпрянської: «Галичина, розп'ята загарбницькою советською армією, усіяко натравлювана на нас, східняків, компартійними єзуїтами, попри все, знову, як і 1933-го поділилися останнім», – підкреслює автор. Хто порахує, зазначає В. Пахаренко, скільком наддніпрянцям стала Західна Україна молочною матір'ю, прихистивши їх у 47-му від голодової погібелі, вдруге подарувавши життя. Наголошує на благородній місії УПА стосовно організації допомоги голодуючим⁴⁴.

Темі допомоги населення Західної України голодуючим зі східних областей УРСР присвячено статті О. Гаврилюка, О. Веселової та ін.⁴⁵.

З початку 1990-х років йшла науково-дослідницька робота в регіонах незалежної України. В Донецькому краї досліджував проблему О. Задніпровський⁴⁶. В Подільському регіоні післявоєнний голод вивчав Б. Хандрос⁴⁷. Етапною науковою працею стала книга І.Г. Шульги «Людомор на Поділлі», в якій один з розділів «Третій людомор» є дослідженням голоду 1946–1947 рр. Хоч книга має регіональну назву і зміст, її автору притаманний масштабний підхід до висвітлення проблеми. Розділ написаний на архівних джерелах і спогадах свідків трагедії – людей, яким вдалося вижити. Значна увага приділена питанню допомоги селян-західняків голодуючим зі східних регіонів України. Висвітлюються питання про затримування голодуючих, які мандрували у пошуках харчів, загороджувальними загонами міліції, перебігу голоду, всіляких намагань і спроб людей рятуватися від голодної смерті. «Український народ вийшов із засушливого 1946 року фізично і морально ослабленим», – підкреслюється у книзі. Автор показує, що у 1947 р. смертність на Поділлі переважала народжуваність. І. Шульга доводить, що Західна Україна в 1946–1947 рр. була годувальницею, рятівницею не тільки жителів українських міст і сіл, а й значної частини населення СРСР. З аналізу документів архівів стверджує, що «...маса подолян, як і вихідців з інших регіонів країни, вижили, дякуючи допомозі “західноукраїнських братів”»⁴⁸.

Дослідницька робота в регіонах значно поживилась у зв'язку з 50-ми роковинами післявоєнного голоду. 1996 р. побачила світ книга «Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятидесятиріччя трагедії). Матеріали і документи». На базі Державного архіву Полтавської області у виданні подано ряд аналітичних статей, документи та свідчення очевидців голоду. Статті О.П. Єрмака «Трагічна сторінка історії Полтавщини: голод 1946–1947 років», І.І. Юраса «Реабілітований за відсутністю складу злочину» та інших, спогади й документи збірника з'ясовують причини та наслідки післявоєнного лиха⁴⁹. Дослідники не обмежуються рамками регіонів. Багатьом з них притаманний більш широкий підхід до вивчення питань, підтвердженням чого є те, що перша історіографічна стаття В. Жученка та Л. Жученка з даної актуальної проблеми з'явилась у

регіональному збірнику полтавчан. Вона дає стислий, але добрий аналіз праць І. Кожукала, І. Маковійчука, Ю. Пилявця, І. Біласа, деяких інших дослідників, загальну оцінку розробки актуальної проблеми⁵⁰.

Автори-упорядники книги «Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали» Ф. Винокурова і Р. Подкур у розділі «Голод 1946–47 рр.» помістили 47 документів, що охоплюють найголовніші питання проблеми⁵¹. «Дорогоцінний, замучений більшовицькою і фашистською неволею український народ, зрозумій, що більшовизм і фашизм – це рідні брати, вороги всього людства. Про це знає весь світ, і коли об'єднаними націями знищено фашизм, то недалеко той день, коли більшовизм також буде знищено. Розбирай колгоспно-кріпосницький хліб, щоб уникнути страшного голоду 1947 року», – говориться у листівці, частково викладеній в секретній доповідній записці секретаря Вінницького обкому КП(б)У Стахурського секретарю ЦК КП(б)У Хрущову про появу листівок в Тульчинському районі 13 вересня 1946 р. – «Автор листівки й розповсюджувачі не знайдені». У «Зведенні про кількість хворих на дистрофію по Вінницькій області (складено за даними райкомів партії на 27 березня 1947 року)», вміщеному в збірнику, 67 870 душ. Цинічно виглядає матеріал розділу «Про що писали тодішні газети», як, наприклад, «На досвіді передових колгоспників вчитися більшовицької організації хлібозаготівель»⁵².

Використовуючи матеріали архівів, свідчення очевидців, автори-упорядники збірника матеріалів і документів «Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи», опублікованого 1997 р., ведуть розповідь про причини та наслідки голоду в регіоні. У вступній статті М.М. Шитюка підкреслюється, що післявоєнний голод мав такий самий штучний характер, як і голодомор 1932–1933 років. Аналіз документів з державного архіву Миколаївської області, як стверджує автор, «переконливо свідчить, що “...це була акція, спрямована проти певної етнічної групи, саме українців, маючи на увазі не лише фізичне, економічне та політичне ослаблення народу шляхом фізичного винищення його представників. Фактично голодомор 1946–1947 років був каральним заходом взамін невдалої, але відомої спроби виселити українців у 1944 році до Сибіру разом з татарами та північно-кавказькими народами як нелояльний і ненадійний народ”»⁵³. П. Соболев у статті збірника «Їх таврували і засуджували як злочинців», назвавши голод 1946–1947 рр. жахливою трагедією українського народу, витвореною тоталітарним режимом, показує відверто цинічне потоптання елементарних людських прав, особливо права селян на життя. «Якщо у кого дома і була корова, кури, або інша живність – все йшло у план для держави. Здавали молоко, м'ясо, шерсть, яйця, платили за город, за сад різноманітні податки. А хто не мав змоги заплатити, до того приходили із сільради і колгоспу депутати (за Конституцією, “слуги народу”) і описували все, що було вдома – меблі та інше, і якщо ти не заплатив податок, то “описані” речі забирали до сільради і продавали, щоб розрахуватися

за податок», – зазначав В. Кириленко. Пенсіонерка Н. Олександрова спогадувала: «У той час, хто робив у колгоспі, говорили між собою, що при румунській окупації в колгоспах жилося краще, голоду не було». А К. Меркулова свідчила: «Люди працювали за обід в радгоспній їдальні. ...Одну дівчину в 16 років, Євнух Ніну, за те, що вона в пляшку від молока набрала зерна і хотіла винести з току, очевидно, не від доброго життя, осудили на 5 років...»⁵⁴. Розділ «Мовою архівних документів» містить 40 назв, які доводять вищезазначене⁵⁵.

Оригінальною публікацією з висвітленням теми післявоєнного голодомору є видана 1998 р. брошура В. Гаврилова «Лантухи вкрадених вір і надій». У передмові видання дослідник голодоморів Т. Демченко наголосила на регіональному характері дослідження, адже автора цікавили реалії життя чернігівських селян. Підкреслюючи антилюдяну політику держави, що «привела не тільки до остаточного зубожіння переважної більшості селянської маси, а й поставила на порядок денний питання про їх виживання», у розділі 2 автор брошури розглядає суперечливі процеси в українському селі. Перелічує колосальну кількість податків: сільськогосподарський прибутковий, на худобу, птицю, дерева, кущі, посіви зернових, овочевих і баштанних культур, пасіки, на холостяків і малосімейних, різноманітні державні мита та разові збори, щорічні позики відбудови та розвитку народного господарства, військові 3%-ні «виграшні» позики тощо. Чергова ставка на село, як основного донора промисловості привела його до межі зубожіння. Автор вважає голодомор-47 штучним, породженим грабіжницькою політикою держави та висвітлює спротив селянства тоталітарній імперії⁵⁶.

Цінний аналітичний і фактичний матеріал про голод 1946–1947 рр. в подільському краї містить двотомник свідчень і документів «Портрет темряви». Автор-упорядник книг П. Ящук підкреслює, що збірник висвітлює спланованість, механізм, авторство геноциду ХХ століття українського народу за національною ознакою. «Колгоспнізація 1946–1949 років в західних областях України проведена за наростаючою з насадженням комуністичних іногородців на всі будь-які керуючі посади. Внаслідок цього в західних областях України в післявоєнний період село і місто залишилися майже монолітними, не вражені класовістю, як протипага комунобільшовизму, а, значить, і як база національно-визвольної боротьби проти червоних. Це було важливим в час кагановицької війни з Україною голодомором ім. Перемоги», – зазначає автор-упорядник⁵⁷. За даними П. Ящука, повоєнний голодомор поглинув 2,8 млн. українців⁵⁸.

Тема післявоєнної трагедії присутня у виданнях про голод у районах і навіть окремих селах. Повоєнний голод у Криворізькому районі Дніпропетровщини характеризує післямова збірника О. Мельника «Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі»⁵⁹. Автор-упорядник книги зазначає, що за допомогою «жорстких заходів райадміністрації вдалося змусити керівництво колгоспів віддати

заготовлені на зиму припаси й покращити таким чином показники хлібоздачі. Але тим самим селяни були поставлені на межу голодної смерті. З упевненістю констатує, що в умовах адміністративно-командної системи основною причиною виникнення голоду як у Криворізькому районі, так і взагалі в Україні були тоталітарні методи керівництва економікою, надзвичайно жорстока й неефективна політика радянської влади щодо села та сільського господарства⁶⁰. «Історія голоду 1946–1947 рр. практично не вивчена і тому потребує особливої уваги дослідників», – вважає автор-упорядник⁶¹.

2004 р. побачила світ книга «Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення», в якій третій радянський голод займає окремий розділ «Голодні повоєнні роки», наповнений документами і матеріалами та свідченнями людей, які пережили лихоліття⁶². Зі сторінок збірника постає трагічна історія краю Г. Сковороди. Розділ містить 156 документів, серед яких, приміром, «Рішення правління колгоспу “Червона зірка” (с. Лісова Слобідка) про заборону збирання колосків» від 1 квітня 1947 р.: «Роз’яснити усім трудоспособним, а також підліткам і дітям, що колоски в полі збирають між копами, ти не нищий – [після] уборки площі хліба строго забороняється, і хто буде цим займатися, той буде притягатися до судової відповідальності, як за розкрадання хліба. Правління колгоспу. Рахівник»⁶³ та «Список засуджених колгоспників Чорнухинським районним судом за розкрадання хліба і овочів в 1947 р. по Чорнухинському району 5 лютого – 18 грудня 1947 р.», в якому, наприклад, йдеться про вирок суду 16 липня Є. Бабенко за крадіжку 1 кг колосків, 18 грудня – Я. Чорнобаю за 1 в’язку сіна – по 5 років виправно-трудова робота⁶⁴. Як у документах, так і свідченнях проглядає голодова біда: безхліб’я, виснаження, хвороби, намагання будь-що врятуватися, вижити, поїздки в Західну Україну, щоб знайти спасіння родини від загибелі тощо. «В 1947 р. в нас лежали діти-дистрофіки – одні кістки, шкірою обтягнуті. Ото так похудали від недоїдання. То їх треба було б годувати добре: масло, молоко, сметану, м’ясо давати, а їм давали миску якогось супу та шматок хліба. То весною як потепліло, вони вилазили на двір та й щипали травичку, а тоді хрущів їли, цвіт акації. Було, що деякі і вмирали...», – свідчила Г. Булда (Яценко) з с. Харсіки⁶⁵.

Низка статей розповідає про голодомор в різних областях України⁶⁶, а брошура Ф. Морозюка «Голодний трудовдень» розказує про голоднечу в окремо взятому селі Гладківка (колишня назва – Келегеї), в основному, вустами людей, які витримали повоєнне лихо. «З 1946 до 1947 року ще якимось переживали, а з весни 1947 року настав справжній голод. Діти в скиртах соломи шукали колоски, збирали в кучугурах козельці, кашку з акації. Від голоду пухли. Копали коріння рогозу, мололи і пекли з нього хліб, варили кашу. Кучугури всі були перериті. Бувало, йдеш по ті козельці і падаєш, бо немає більше сил. В кучугурах навіть і помирили. ... В жнива збирали колоски, але і за них судили», – згадує С. Кича⁶⁷.

В. Дубина підтверджує, що голод 1947 р. був не легшим від голоду 1932–1933 років⁶⁸. У нарисі брошури «Червоні суховії» Ф. Морозюк показує причини й наслідки післявоєнної трагедії на основі архівних документів. «Сьогодні (1998 р. – *О.В.*), – зазначає автор, дехто хоче списати це всенародне лихо на післявоєнну розруху, свідомо відвертаючи від головного – від керівної ролі комуністичної партії в організації голоду, її антинародної політики хлібозаготівель, її варварського ставлення до селянина. Це була політика вандалізму, коли в українських людей, в українських дітей постановами ЦК КП(б)У забрали останній шматок хліба...»⁶⁹. Це ж пояснення є основним у статтях О. Веселової⁷⁰.

Зі збільшенням масштабів дослідження теми розширювалося коло питань більш глибокого її вивчення.

Основними в комплексі причин післявоєнної трагедії автори цілком справедливо вважають: руїнний воєнний спадок, реставрацію після війни сталінської моделі соціалізму, наявність тоталітарного режиму, милітаризацію радянської імперії, створення й розширення військово-промислового комплексу, відсутність суверенітету України, підпорядкування неросійських республік Москві, планування збереження й поповнення продовольчих мобілізаційних резервів, використання колгоспного села як донора для розвитку промисловості, інших галузей економіки; конфіскаційні хлібозаготівлі; податкове удушення села; заборону колгоспам й колгоспникам продажу хліба на ринку; засуху 1946 р.; зневажання інтересів народу, антилюдяну соціальну політику державної компартії; позбавлення продовольчого постачання населення за картками тощо. Головними причинами голодомору дослідники вбачають у самій сталінщині.

Серед комплексу причин виникнення й поширення третього радянського голоду командно-примусова репресивна партійно-державна політика хлібозаготівель була центральною. Саме виконання рішень партії й уряду з хлібозаготівель. Найбільше уваги в публікаціях приділено аналізу соціально-економічної ситуації у повоєнній Україні, зокрема, в аграрному секторі її економіки, соціальним умовам життя в українському селі.

Більшість авторів основною причиною голоду вважали тотальну зерновикачку, непосильні плани хлібозаготівель, що склалися у Москві й спускалися республікам у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР на чолі з Й. Сталіним.

В оцінках глобальних причин голодоморознавці солідарні: голод 1946–1947 рр. був штучний, рукотворний, як і попередні радянські – 1921–1923-го й 1932–1933-го років, спланований комуністичною Москвою. Заперечують голод, як і раніше, комуністи.

Разом з вивченням малодослідженої проблеми в загальному плані науковці прагнули до поглибленого аналізу її найбільш значущих, перш за все, складових обставин і причин виникнення й поширення голоду у повоєнних селах та містах. Значне місце висвітленню репресивної політики вилучення хліба та інших

сільгосппродуктів шляхом грабіжницьких хлібозаготівель і стягнення непосильних податків, каральних заходів щодо селян відвів І. Білас⁷¹. Репресивні дії влади проти населення знайшли відображення у статтях І. Волкова, В. Зими, М. Вівчарика, О. Гаврилюка, В. Шмарука, М. Шитюка, О. Веселової, В. Рудого⁷² та ін.

Однією зі спірних причин, що викликали повоєнний голод в Україні, стала проблема засухи. Якщо 1966 р. російський дослідник І. Волков в публікації «Колгоспне село в перший повоєнний рік» вів мову лише про засуху 1946 р. й неврожай⁷³, то статтю, опубліковану 1991 р., вже назвав «Засуха, голод 1946–1947 років», в якій розповів й про посуху в Україні⁷⁴. Акцентували увагу лише на засусі, як основній причині голоду, деякі українські історики. Так, у передмові до книжки «Трагедія в домі» говорилося, що «голод 1947-го був прямим наслідком воєнної розрухи 1941–1945 рр. і страшної засухи, що впала на виснажені землі, він все-таки не був організований владою...»⁷⁵. Є й протилежні твердження. П. Ящук вважає, що засухи в Україні взагалі не було. Так, засухи дійсно не було у повоєнній Західній Україні. Про врожай в 1946–1947 роках у західних областях УРСР говориться: «Збіжжя на ланах стояло таке, наче у засіку, а засіки гнулися від зібраного врожаю»⁷⁶. «Засухи, котра б випалила врожай, в Україні 1946 року не існувало в природі», – це підкреслює автор-упорядник. Але не так було, на жаль, у Наддніпрянській Україні. В час підготовки відомого збірника документів науковці Інституту історії України НАН України звернулися до Укрметеоцентру й отримали підтвердження: засуха в Центральній, Східній і Південній Україні 1946 р. мала місце. Але, хоч і строкато, все-таки вродили зернові й подекуди овочі. В голоді ж, що охопив Україну (адже можна було перерозподілити сільгосппродукцію і його уникнути), винною була не природа, а політика. Весь врожай влада забрала й вивезла, створивши голодомор-геноцид.

Верхівка тоталітарної держави – Й. Сталін, А. Жданов, В. Молотов, Л. Каганович, інші, які стояли на чолі ВКП(б), сама сталінщина були творцями післявоєнного голоду. З доповіддю «Тоталітарна держава СРСР – призвідець голоду 1946–1947 рр. в Україні» на III Міжнародному Конгресі українців 1996 р. виступила О.М. Веселова⁷⁷. Про репресивні дії владних структур щодо селян і перш за все – грабіжницькі хлібозаготівлі, небажання московського центру допомагати населенню України, яке страждало у гіркий, смертний час голодного лихоліття, двоїстість особи М. Хрущова, що не мав повноважень розпоряджатися зерном, вирощеним й зібраним з України, розповідає публікація О.М. Веселової «Хрущов і голод в Україні 1946–1947 рр.»⁷⁸.

Дослідники називають різну чисельність людей, які зазнали мук голоду. За довідкою МВС України від 2 липня 1947 р. станом лише на 20 червня 1947 р. в Україні було 1 154 198 виснажених голодом людей – дистрофіків⁷⁹. А. Перковський та С. Пирожков в числі тільки голодуючих колгоспників називають 2,7 млн. осіб⁸⁰, вважаючи цю цифру заниженою. І. Білас підкреслює, що на дистрофію в Україні хворіло 3 млн. 203 тис. 145 людей⁸¹.

Деінде в публікаціях дослідники подають різні дані стосовно не тільки кількості, а й складу голодуючих, зустрічаються суперечності в питанні постачання населення за картками. Приміром, у статті С. Тимченка і В. Кириченка⁸² цілком вірно зазначається, що методи поповнення хлібозаготівель здійснювались за рецептами 1932–1933 рр., підкреслюється штучний характер голодомору, який в першу чергу спрямовувався супроти селян, називається чисельність голодуючих – близько 2 млн. осіб. І далі: «Проте це були переважно міські жителі, які в силу певних причин не одержали хлібних карток і не мали елементарних запасів продуктів харчування»⁸³, – утверджують автори. Чи це так? Відомо, що постановою Ради міністрів Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. про економію у витрачанні хліба та відповідною постановою Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію хліба по Українській РСР від 30 вересня 1946 р., вимагалось зменшення з 1 жовтня на 57,7% фондів муки, що виділялися для постачання населення, яке проживало в сільських місцевостях, що давало «економію» муки 10 тис. 924,9 т на місяць. З постачання було знято більшість робітників та службовців, які працювали у містах, а проживали в селах, робітників радгоспів, а також представників сільської інтелігенції та службовців, які не мали присадибних господарств. Колгоспники ж і одноосібники картками й раніше зовсім не забезпечувалися. Якщо в жовтні у містах за картками постачалися 8 млн. 868 тис., то в селах – всього 700 тис. людей⁸⁴. Станом на 10 квітня 1947 р. по 23 областях України і м. Києву з 819 тис. дистрофіків 80% припадало на село⁸⁵. Так що це були переважно сільські жителі, а не міські. Голод найбільше вразив жителів села й саме хліборобів.

Стосовно смертності. Кількість жертв голодомору через дефіцит джерел підрахувати дуже важко. Дослідники називають експертні оцінки – різну чисельність людей, померлих від голоду: 100 тис.⁸⁶, 800 тис.⁸⁷, понад 1 млн.⁸⁸, 2,8 млн.⁸⁹ людей. Довоєнна чисельність населення в Україні була відновлена лише 1960 р.

Переважає більшість дослідників вважають цей голод штучно організованим владою. Ряд науковців – свідомим геноцидом українського народу. Так, І. Білас у статті «Голокост на Україні в 1946–1947 роках, особливості діяльності карального апарату» зазначає, що «відповідно до норм міжнародного права масове винищення українського народу у формі голокосту, ретельно сплановане імперською комуністичною системою в 1946–1947 роках, кваліфікується не інакше, як геноцид»⁹⁰.

Чималий розкид визначень тривалості голоду, його хронологічних рамок: від 1945 до 1949 рр.

Щодо географії лихоліття в Україні розбіжностей у фахівців майже немає. Цікаве й вірне твердження щодо території, охопленої повоєнним голодом, містить видання «Россия. Полный энциклопедический справочник 2004 г.»: «В

дополнение ко всем несчастьям в 1946 г. разразилась засуха. Начался голод, охвативший преимущественно Украину»⁹¹ (підкреслення – *О.В.*).

Отже, вже чимало зроблено у справі вивчення цієї чорної плями в історії українського народу. Праці публіцистів, письменників, а найбільше – фахівців-істориків дали поштовх до висвітлення трагічної теми у колективних монографіях, збірниках документів і свідчень, підручниках й навчальних посібниках для викладачів і студентів вузів та середніх спеціальних учбових закладів. Важливішим внеском у дослідження теми став збірник документів і матеріалів «Голод в Україні 1946–1947 років»⁹², численні розробки науковців.

Немало публікацій підготовлено й опубліковано до 60-х роковин повоєнного голоду⁹³. Відрадно є участь у вивченні актуальної теми молодих дослідників⁹⁴.

Осередки Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) у вузах обласних центрів, містах і селах України одним з основних напрямків діяльності вважають створення науково-документальних книг про повоєнне голодоморне лихоліття. На розширення джерельної бази для дослідників спрямована підготовка в АДГУ «Книги пам'яті» – свідчень-спогадів людей, які пережили післявоєнний голод, та очевидців народної трагедії. Можна констатувати, що у вітчизняній історіографії проблема голоду є частково розробленою. Однак фундаментальних праць з цієї актуальної теми в українській історичній науці поки що немає. Нагальною потребою є створення «Книг пам'яті» у кожному регіоні.

Необхідним у 60-ті роковини післявоєнного голодомору є також поглиблене вивчення питань чисельності загиблих, тривалості й географії голоду, регіональної історії голодомору, допомоги населення Західної України голодуючим, колективізації й голоду в Ізмаїльській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, голодоморного лиха в селах та містах, спротиву населення насильницьким хлібозаготівлям, репресіям з боку держави, голоду 1946–1947 рр. і ОУН–УПА, виживання людей в умовах голоду тощо. Цьому сприяє прийнятий 28 листопада 2006 р. на подання Президента України В.А. Ющенка Верховною Радою України «Закон України №376 про голодомор 1932–1933 років в Україні»⁹⁵.

Складна багатоаспектна проблема післявоєнного голодомору потребує глибокого дослідження.

¹ История советского крестьянства. – М., 1988. – Т. 4. – С. 182–183.

² Аджубей А. Те десять лет // Знамя. – 1988. – № 6. – С. 81–88.

³ Стреляный А. Последний романтик // Дружба народов. – 1988. – № 11. – С. 227.

⁴ Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії. – 1989. – № 7. – С. 18–21.

⁵ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25.

⁶ Кожукало І.П. 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 260–270.

- ⁷ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 роках // Український Історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32.
- ⁸ *Волков И.* Засуха, голод 1946–1947 гг. Колхозная деревня в первый послевоенный год // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 3–19.
- ⁹ *Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 11, 13.
- ¹⁰ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 36–44.
- ¹¹ *Воронов І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947. – К., 1991. – 47 с.
- ¹² Там само. – С. 47.
- ¹³ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947 рр. в Україні // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. – К., 1992. – С. 170–195.
- ¹⁴ *Білас І.Г.* Голокост на Україні в 1946–1947 рр. // Науковий збірник Українського Вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 58–76.
- ¹⁵ *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 130–132.
- ¹⁶ *Субтельний О.* Україна: історія / Переклад з англ., 2-е вид. – Київ: Либідь, 1992. – С. 427.
- ¹⁷ *Антохій Й.* З історії голодомору 1946–1947 року на Буковині // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994. – С. 96–98.
- ¹⁸ *Веселова О.М.* Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України // Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України» (12–14 травня 1992 р.): Тези доповідей та повідомлень. – К.; Черкаси: Інститут історії України НАН України, крайнський інститут туризму, Центр пам'ятниковознавства АН України і Українського овариства охорони пам'яток історії та культури, Черкаський державний педагогічний інститут, 1992. – С. 98–100; *Й'ж:* Голод в Україні 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: ричини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, (Київ, 9–10 вересня 1993 р.): Матеріали. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 188–193; *Й'ж:* Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України – трагедії голоду 1946–1947 рр. // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Історія. Частина II. – Львів, 1994. – С. 130–135; *Й'ж:* Причини голоду 1946–1947 рр. в Україні // Пам'яті ертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994. – С. 72–75.
- ¹⁹ *Загайний М.В.* Економічне становище Чернівецької області у 1946–1947 рр.; *Косташ В.М.* Матеріали колишнього Чернівецького облпартархіву про голод 1947 року в Чернівецькій бласті; *Панченко П.П.* Деякі аспекти концепції «радянських» голодоморних криз і собливості голоду в Україні в 1946–1947 рр.; *Холодницький В.Ф.* Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994. – С. 75–76, 87–96, 70–72, 76–86; *Панченко П., Веселова О.* Голод 1946–1947 рр.: свідчення очевидців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науково-публіцистичний журнал. – К., 1994. – № 1. – С. 158–162.
- ²⁰ *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946–1947 років // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 112–123; 1996. – № 1. – С. 129–142; № 2. – С. 116–132.
- ²¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / Відповідальний редактор *В.А.Смолій*, упорядники: *О.М. Веселова* (головний упорядник), *Т.Т. Грищенко* та ін.). – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. – 376 с.

²² *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – 266 с.

²³ Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 208 с.

²⁴ *Веселова Олександра.* Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні / / Голод 1946-1947 років в Україні: Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – С. 94–105; *Зима Вениамин.* Последний советский голод // Там само. – С. 51–59; *Кульчицький Станіслав.* Голоди 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: схожість і відмінність // Там само. – С. 7–13; *Мейс Джеймс.* Роль голодоморів в історії підрадянської України // Там само. – С. 19–20; *Марочко Василь.* «Третій радянський»: голод 1946–1947 років // Там само. – С. 13–18; *Пиріг Руслан.* Архівні джерела про голод 1946–1947 років в Україні // Там само. – С. 21–24; *Пирожков Сергій.* Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальні ситуації // Там само. – С. 28–40; *Сергійчук Володимир.* Стихійне самозабезпечення населення центральних і південно-східних областей за рахунок західноукраїнських земель у 1946–1947 рр. // Там само. – С. 201–203; *Шаповал Юрій.* Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 років в Україні // Там само. – С. 25–28; ін.

²⁵ *Гаврилюк Олександр.* Допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Голод 1946–1947 років в Україні: Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – С. 176–183; *Єрмак Олександр.* Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Там само. – С. 105–112; *Нікілев Олександр.* Післявоєнний голод на Дніпропетровщині // Там само. – С. 127–132; *Холодницький Василь.* Буковинський край у голодоморному вирі 1946–1947 років // Там само. – С. 142–150; *Шитюк Микола.* Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Там само. – С. 112–119; ін.

²⁶ Там само. – С. 204.

²⁷ Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, документів, статей, досліджень, есе / Упорядкування, редактування *Ф. Зубанича.* Передмова *В. Яворівського.* – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – С. 303–476.

²⁸ Там само. – С. 362.

²⁹ *Веселова О.М.* Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.) // *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 152–250.

³⁰ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – С. 251–257.

³¹ Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – К.; Львів; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2003. – 724 с.

³² Там само. – С. 85–86.

³³ Там само. – С. 85–86, 159, 161–162.

³⁴ Історія України: Нове бачення: У 2 т. Т. 2 / Під редакцією *В.А. Смолія.* – К.: Україна, 1996. – 494 с.; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 304 с.; *Веселова О.М.* Сталінізм в ідеологізації суспільства // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 3–11; *Її ж:* Україна в умовах сталінщини (1945–1953 рр.) // Питання історії України: Збірник

наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – С. 104–109; *Її ж*: Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології (1945–1953 рр.) // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття / Міжнародна асоціація українців. Відповідальні редактори С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 548–552; *Шановал Юрій*. XX століття: особи та одії в контексті важкої історії. – К.: «Генеза», 2001. – 560 с.; *Веселова Олександра*. До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і Установчий з'їзд (1983–1992 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 519–535; *Нікілев Олександр*. Сільське господарство повоєнної України в контексті аграрної політики держави (1945–1950 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: іжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 457–467; Політична історія України XX століття. У шести томах. Том 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К.: Генеза, 2003. – 696 с.; *Литвин Володимир*. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К.: Видавничий дім “М-Терра”, 2004. – 240 с.; *Веселова Олександра*. Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 86–97; *Лук'яненко Левко*. Злочинна суть КПРС–КПУ. Нюрнберг-2. – К.: МАУП, 2005. – 124 с.; Історія українського селянства. В 2 т. Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 654 с., ін.

³⁵ *Веселова О.М., Даниленко В.М.* Голод 1946–1947 років в Україні // Український історичний календар 1997. – К., 1996. – С. 298–299; *Веселова Олександра*. Голодомор 1947 р. в Україні // Український альманах. 1997. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 1997. – С. 136–138; *Її ж*: Репресивний тиск держави на українське село в перші повоєнні роки // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. Ч. 2. – К., 1997. – С. 91–95; *Її ж*: Голод в Україні 1946–1947 років як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 135–147; *Її ж*: Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод на Кіровоградщині // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Випуск 1: Матеріали Першої міжрегіональної конференції (Дніпропетровськ, 8–9 жовтня 1998 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 178–184; *Нікілев О.Ф.* Дніпропетровщина 1946–1947 рр.: голод на селі // Там само. – С. 174–178 та ін.

³⁶ Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція (Київ, 25 листопада 2000 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – 596 с.

³⁷ Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – М., 1990. – С. 90.

³⁸ *Веселова Олександра*. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція (Київ, 25 листопада 2000 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – С. 468–496.

³⁹ *Сергійчук Володимир*. Як нас морили голодом. Видання 2-е, доповнене. – К.: Українська Видавнича спілка, 2003. – С. 196, 197, 206, 208.

⁴⁰ Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. – К.: Українська Видавнича пілка, 2003. – С. 85.

⁴¹ Там само. – С. 298.

⁴² *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Голод 1946–1947 років // Новітня історія України. Частина друга (1945–1995 рр.): Підручник для 11 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1995. – С. 13–15; *Шаповал Ю.І.* Третій удар голодом // Історія України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – С. 327–329; *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 років // Нарис історії України ХХ століття. Навчальний посібник. – К.: Генеза, 2002. – С. 148–152; *Ї ж:* Голод 1946–1947 років в Україні // Історія України ХХ – початку ХХІ століття: Навчальний посібник. За загальною редакцією *В.А. Смоля.* – К.: Знання, 2004. – С. 169–173 тощо.

⁴³ *Пахаренко Василь.* Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. – Черкаси: Брама–Україна, 2005. – С. 261–292.

⁴⁴ Там само. – С. 272–273.

⁴⁵ *Гаврилюк О.Н.* Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – С. 119–124; *Веселова Олександра.* Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 369–384, ін.; *Сеньків М.* Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 371–379, ін.

⁴⁶ *Заднепровский О.И.* Жертвы голода 1946–1947 гг. в Донбассе // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Выход 1. – Донецк, 1992. – С. 56–58.

⁴⁷ *Хандрос Б.* Голодомор-47 // Україна. – 1992. – № 24. – С. 28–29.

⁴⁸ *Шульга І.Г.* Третій людомор // Шульга І.Г. Людомор на Поділлі: До 60-річчя голодомору. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – С. 160–187.

⁴⁹ Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятидесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – 140 с.

⁵⁰ Там само. – С. 32–35.

⁵¹ Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали / Автори-упорядники *Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур.* – Вінниця: Антекс–У ЛТД, 1998. – С. 164–199.

⁵² Там само. – С. 169–184.

⁵³ Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятидесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Миколаїв, 1997. – С. 6, 7.

⁵⁴ Там само. – С. 68, 73, 76.

⁵⁵ Там само. – С. 77–193.

⁵⁶ *Гаврилов В.М.* Лантухи вкрадених вір і надій. – Чернігів, 1998. – С. 3, 20, 23, 29.

⁵⁷ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. (Автор-упорядник *П. Ящук*). Книга перша. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999. – С. 54.

⁵⁸ Там само. – С. 85.

⁵⁹ *Мельник Олександр.* Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. – С. 290–293.

⁶⁰ Там само. – С. 292.

⁶¹ Там само. – С. 290.

⁶² Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник *Микола Булда*. – Чорнухи; К., 2004. – С. 190–422.

⁶³ Там само. – С. 327.

⁶⁴ Там само. – С. 288, 296.

⁶⁵ Там само. – С. 402–403.

⁶⁶ *Веселова О.М.* Житомирська область в лещатах голоду 1946–1947 років // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.). – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – С. 140–142; *Її ж:* Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // Одесі – 200. Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції (Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). Частина 1. – Одеса, 1994. – С. 87–90; *Веселова О.М., Докучаєва Я.П.* Київщина в обіймах голоду 1946–1947 років // Там само. – С. 260–263; *Веселова О.М.* Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод у Ворошиловградській області // VII Всеукраїнська наукова конференція в Україні: традиції і сучасність (Матеріали пленарного та секційних засідань). – Частина II. – К.: Рідний край, 1995. – С. 263–266; *Її ж:* Сумщина в голодні 1946–1947 роки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 331–336; *Германчук Людмила.* Голодомор 1946–1947 рр. на Київщині // Голод 1932–1933 років – найбільша трагедія України: Матеріали науково-практичної конференції (Упорядник Іванців В.). – Біла Церква: Альманах «Біла Церква»; Видавець О.В. Пшонківський, 2003. – С. 41–42; *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 рр. в Кіровоградській області УРСР // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 433–465 тощо.

⁶⁷ *Морозюк Федір.* Голодний трудовень. – Херсон, 1998. – С. 7.

⁶⁸ Там само. – С. 11.

⁶⁹ Там само. – С. 13.

⁷⁰ *Веселова О.М.* Голод в Україні 1946–1947 років як один із злочинів комуністичного режиму // Матеріали Міжнародного Конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів (Київ, 7–8 листопада 1995 р.). – К.: Ред.-вид. центр НБУ ім. В.І. Вернадського, 2001. – С. 163–168; *Її ж:* Третій «радянський» голод в Україні (1946–1947рр.) // Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення: Збірник наукових статей. – К.; Донецьк, 1995. – С. 39–50; *Її ж:* Післявоєнний сталінський голодомор (1946–1947) // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – № 3. – С. 294–298; *Її ж:* Радянські голодомори в Україні 30-40-х років ХХ століття: спроба порівняльного аналізу // Голодомор в Україні у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Будапешт; Ужгород, 2003. – С. 49–63, ін.

⁷¹ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1957: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга 1. – К., 1994. – С. 334–356.

⁷² *Волков І.М.* Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 37–43; *Зима В.Ф.* Второе раскулачивание. (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) // Отечественная история. – 1994. – С. 109–125; *Його ж:* Послевоенное общество: голод и преступность 1946–1947 гг. // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 45–59; *Вівчарик М.М.* Політичні репресії в Західній Україні в кінець 30–50-х рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 15–16 вересня 1994 р.). –

К., 1998. – С. 186–194; *Гаврилюк О.Н.* Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західно-українського села (кінець 40-х – початок 50-х рр.) // Там само. – С. 111–119; *Шмарук В.А.* Протинародні акції держави в селах Житомирщини (40–60-ті рр. ХХ ст.) // Там само. – С. 152–160; *Шитюк Микола.* Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 468–489; *Веселова О.М.* Українське село під час голоду 1946–1947 років // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 306–318; *Рудий Василь.* І добивали народ непокірний... // Тричі розп'ята Тиврівщина. Видання друге. – Вінниця: Вид-во «Нова Книга», 2005. – С. 137–168 та ін.

⁷³ *Волков И.М.* Колхозная деревня в первый послевоенный год // Вопросы истории. – 1966. – С. 15–32.

⁷⁴ *Його ж:* Засуха, голод 1946–1947 гг. // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 3–19.

⁷⁵ Трагедія в домі. – К., 1999. – С. 6.

⁷⁶ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. – С. 54.

⁷⁷ *Веселова О.* Тоталітарна держава СРСР – призвідець голоду 1946–1947 рр. в Україні // Третій Міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Історія. V книга. – Харків, 1996. – С. 148–152.

⁷⁸ *Її ж:* Хрущов і голод в Україні 1946–1947 рр. // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали аукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 60–69.

⁷⁹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. – С. 247.

⁸⁰ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Зазначена праця. – С. 22.

⁸¹ *Білас І.Г.* Зазначена праця. – С. 76.

⁸² *Тимченко С.М., Кириченко В.М.* Українське село і тоталітарна держава в умовах голоду 1946–1947 рр. // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Умань–96. Частина друга. – К., 1997. – С. 72.

⁸³ Там само. – С. 84.

⁸⁴ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С. 72, 79.

⁸⁵ *Зима В.Ф.* Последний советский голод // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – С. 55.

⁸⁶ *Білас І.Г.* Зазначена праця. – С. 75.

⁸⁷ *Шульга І.Г.* Зазначена праця. – С. 22–23.

⁸⁸ *Веселова О.М.* Голод в Україні 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 9–10 вересня 1993 р.). – С. 188.

⁸⁹ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. – С. 85.

⁹⁰ *Білас І.Г.* Зазначена праця. – С. 76.

⁹¹ Россия. Полный энциклопедический иллюстрированный справочник. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2004. – С. 356.

⁹² Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – 376 с.

⁹³ *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи // Наддніпрянська

Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць / Редакційна колегія: С.І. Світленко (відповідальний редактор) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2006. – Вип. 4. – С. 193–201; *Її ж:* Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 392–402; *Її ж:* Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки // Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 353–359; *Її ж:* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98–124; *Її ж:* Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.) // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 360–363 та ін.

⁹⁴ *Калініченко Вячеслав.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2001. – 19 с.; *Його ж:* До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 9. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 430–435; *Долинянська Тетяна.* Голод в СРСР 1946–1947 років: Ретроспективний соціально-політичний аналіз. Всесвітня історія / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2006. – 20 с.; *Горбуров К.Є.* Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946–1947 років // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 358–360; *Його ж:* Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. – Миколаїв: Вид-во Шамрай П.М., 2006. – 279 с.; *Рабенчук О.П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100.

⁹⁵ Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня (№ 49).